

UNIwersytet Szczeciński
Wydział Nauk Ekonomicznych i Zarządzania

Małgorzata Wiścicka

*Nierówności w sferze konsumpcji gospodarstw domowych w okresie
przemian w Polsce*

Autoreferat rozprawy doktorskiej

Praca naukowa finansowana ze środków Narodowego Centrum Nauki w latach 2010–2013 jako projekt badawczy promotorski nr NN 112124539 pt. *Nierówności w sferze konsumpcji gospodarstw domowych w okresie przemian w Polsce*

kierownik projektu: dr hab. prof. US Jolanta Witek

Promotor: dr hab. Jolanta Witek prof. US
Uniwersytet Szczeciński

Recenzenci: prof. dr hab. Anna Dąbrowska
Szkoła Główna Handlowa w Warszawie

dr hab. Augustyna Burlita prof. US
Uniwersytet Szczeciński

Szczecin 2014

Spis treści

1. Uzasadnienie wyboru tematu	3
2. Cel i hipoteza badawcza pracy	6
3. Metodyka badań	7
4. Struktura pracy	9
5. Wybrane wyniki badań	10
6. Wnioski końcowe	22

1. Uzasadnienie wyboru tematu

Jednym z ważniejszych problemów ekonomicznych w teorii i praktyce funkcjonowania gospodarki jest poziom życia gospodarstw domowych. Wyznacza on bowiem skalę zaspokojenia potrzeb konsumpcyjnych. W literaturze przedmiotu stwierdza się, że konsumpcja to siła napędowa i najważniejszy stymulator gospodarczy¹. To, w jakim zakresie konsumpcja dynamizuje procesy gospodarcze i społeczne, jest w znacznej mierze zależne od uwarunkowań stabilizujących bądź hamujących jej rozwój. Szczególnie ważnym problemem są ograniczenia w możliwościach konsumpcji, powodujące powstawanie nierówności. Pogłębianie się nierówności prowadzi do powstania zjawiska wykluczenia społecznego jednostki lub grupy. Ten typ zagrożenia (powstawanie i pogłębianie się nierówności konsumpcji) mimo dostrzeganej wagi, nie był poddany szerszej analizie w Polsce. Konieczność podjęcia badania tej problematyki jest szczególnie uzasadniona przemianami, jakie zaszły w ostatnich dekadach w Polsce.

Zmiany w otoczeniu gospodarstw domowych wywołały przekształcenia struktury społecznej, których skutkiem było nowe uwarstwienie ze zróżnicowanymi dochodami i poziomem konsumpcji. Do zjawisk, które w różnym stopniu oddziałują na te zmiany należą: bezrobocie, nadmierne rozwarstwienie i narastanie obszarów biedy. Ważnym zjawiskiem, które towarzyszyło tym zmianom, jest nasilenie się polaryzacji gospodarstw domowych powodującej wyraźne wyodrębnienie dwóch grup. Pierwszą z nich tworzą ci, którzy skorzystali na przemianach, drugą zaś ci, którzy na nich stracili. Pojawienie się takich grup pogłębiło społeczne zróżnicowanie w wyniku dystansu, jaki je dzieli i to w skali znacznie większej niż w bardziej rozwiniętych krajach Unii Europejskiej. Wzrost skali ubóstwa w Polsce jest istotną przesłanką pogłębienia się dystansów między grupami, co może wywoływać konflikty społeczne i niekorzystnie wpłynąć na kondycje społeczeństwa. Przejawia się to w braku aspiracji edukacyjnych w niektórych grupach społecznych, powstawaniu analfabetyzmu technologicznego, rozwoju anomalii społecznych czy wzrostu zagrożenia bezpieczeństwa publicznego. Ograniczenie występowania tego typu zjawisk wymaga prowadzenia badań nierówności.

Podejmując identyfikację nierówności konsumpcji w Polsce, należy uwzględnić skalę makro- i mikroekonomiczną oraz charakter tych nierówności.

Trudno jasno i jednoznacznie stwierdzić, kiedy nierówności mają pozytywny lub negatywny charakter. W ostatnich latach częściej podkreślano negatywny charakter nierówności i ich wpływ na gospodarstwo domowe, gdyż są one realnym zagrożeniem dla funkcjonowania gospodarki i życia ludzi. Nierówności stają się nie tylko problemem społecznym, ale również ekonomicznym i politycznym. Ten ostatni jest szczególnie widoczny w okresie ważnych wydarzeń, takich jak wybory. Wówczas problematyka nierówności jest wykorzystywana do manipulacji wyborczej. Wi-

¹ M. Janoś-Kresło, B. Mróz, *Konsument i konsumpcja we współczesnej gospodarce*, SGH, Warszawa 2006.

doczny jest również wpływ polityki państwa na kształtowanie poziomu nierówności. Wynika to z posiadania przez państwo odpowiednich instrumentów, jak na przykład subwencji, prowadzonej polityki socjalnej, gospodarowania budżetem. Z badań Banku Światowego wynika, że zachodzi silny związek między wysokością wydatków na transfery społeczne a skalą nierówności, gdyż im większe wydatki państwa (procent PKB) na transfery socjalne, tym niższy poziom nierówności dochodowych gospodarstw domowych. W Polsce wsparcie socjalne jest jednak ograniczona przez wycofywanie się państwa z roli opiekuna i ograniczanie wydatków na politykę społeczną. Postawa taka sprzyja rozwijaniu się obszarów nierówności, co na przykład powoduje pozostawanie w ubóstwie kolejnych pokoleń². Wzrasta również siła różnych wymiarów ubóstwa, które we wcześniejszych latach występowały znacznie rzadziej lub wcale. Do najważniejszych należą: ubóstwo rodzin niepełnych, imigrantów, niewykwalifikowanych robotników, chałupników, małorolnych oraz dzieci i ludzi starszych³.

Nierówności odgrywają także stymulującą rolę, na przykład w kształtowaniu kwalifikacji jednostki. Są to sytuacje, w których brak inicjuje poszukiwania nowych rozwiązań. Jednak istotnym składnikiem jest tu osobowość jednostki, gdyż nie wszyscy potrafią zamienić ograniczenia w szansę rozwoju, a powstające różnice nie zawsze skłaniają do poszukiwania nowych zadań i ról społecznych.

Znaczenie pozytywnego i negatywnego wpływu nierówności na funkcjonowanie gospodarstwa domowego eksponowane jest również na arenie europejskiej i międzynarodowej.

Wyrazem zainteresowania tematyką nierówności są wspólnotowe programy działań na rzecz zwalczania wykluczenia społecznego i europejska strategia zatrudnienia. Unia Europejska, chcąc zwrócić uwagę na konieczność większego zainteresowania się tym problemem, ustanowiła Europejski Rok na rzecz Równych Szans dla Wszystkich (2007) oraz Europejski Rok Walki z Ubóstwem i Wykluczeniem Społecznym 2010⁴. W wymiarze światowym ustanowiono datę obchodzenia Międzynarodowego Dnia Walki z Ubóstwem (17 października) oraz dzień sprawiedliwości społecznej – Day of Social Justice (20 lutego 2014)⁵. W działalność tę wpisuje się też amery-

² Zjawisko to określane jest jako *dziedziczenie biedy*. Zob. S. Golinowska, *Polityka wobec ubóstwa i wykluczenia społecznego Polsce w minionym dwudziestolecu*, „Polityka Społeczna” 2010, nr 9.

³ Por. H. Kaelble, *Społeczna historia Europy. Od 1945 do współczesności*, Wyd. Nauk. PWN, Warszawa 2010; S. Leibfried, *Towards a European Welfare State? One Integrating Poverty Regimes into the European Community*, w: *Social Policy in a Changing Europa*, red. Z. Ferge i in., Westview 1991, s. 227–259; S. Leibfried, L. Leisering, *Zeit der Armut*, Frankfurt a. M. 1995; R. Hauser, *Armutszone und Armutspolitik in der Europäischen Gemeinschaft*, w: *Lebensverhältnisse und soziale Konflikte im neuen Europa*, red. Y.S. Brenner, H. Kaelble, M. Thomas, Cambridge 1991; A.B. Atkinson, *The Economics of Inequality*, wyd. 2, Oxford 1982.

⁴ Decyzja nr 771/2006/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 17.05.2006 r.

⁵ *International Day for the Eradication of Poverty*, <http://www.un.org/en/events/povertyday/> (dostęp: 12.05.2012).

kańska inicjatywa, polegająca na tym, w 2014 roku szczególna uwaga zostanie zwrócona na przeciwdziałanie nierównościom społecznym w USA⁶.

Z ekonomicznego punktu widzenia najbardziej odczuwalnym zagrożeniem jest rozwarstwienie dochodów powodujące nierówności. Skrajnie nierówny podział dochodów implikuje ograniczenie możliwości życiowych najuboższych członków społeczeństwa i jednocześnie poszerza możliwości życiowe najbogatszych. Nierówności uważane są za jeden z ważniejszych problemów współczesnej ekonomii. Z tego względu analiza i ocena zjawiska nierówności w konsumpcji to bardzo ważne działania pozwalające diagnozować nierówności sytuacji materialnej oraz warunki życia zagrożonych grup.

W Polsce badania monitorujące nierówności dotyczą najczęściej gospodarstw żyjących poniżej minimum socjalnego, na przykład badania prowadzone przez Instytut Pracy i Spraw Socjalnych (IPiSS), Główny Urząd Statystyczny (GUS), Centrum Badań Opinii Publicznej (CBOS) czy opracowania Ministerstwa Pracy i Polityki Społecznej oraz Rady Monitoringu Społecznego (raporty Diagnoza Społeczna). Badania wysokodochodowej grupy gospodarstw domowych są rzadziej prowadzone. Najobszerniejsze są raporty KPMG Sp. z o.o. dotyczące rynku dóbr luksusowych oraz badania SHARE⁷. Źródłem informacji są również badania własne prowadzone przez ośrodki naukowe, na przykład przez Katedrę Poziomu Życia i Konsumpcji oraz SGH, lecz mają mniejszy zasięg czasowy i przestrzenny. Nadal brakuje jednak kompleksowego opracowania poziomu nierówności w sferze konsumpcji gospodarstw domowych w Polsce. Nie ma również badań ukazujących, jakie różnice występują między najuboższymi i najzamożniejszymi gospodarstwami. Z tego powodu należy uznać, że rozpoznanie skali rozwarstwienia społecznego i diagnozowanie problemu jest ograniczone.

Taka sytuacja wymaga istotnego rozszerzenia badań zmian zachodzących między najuboższymi i najzamożniejszymi grupami. Szczególne ukierunkowanie badań wydaje się uzasadnione w odniesieniu do gospodarstw domowych o odrębnych cechach i możliwościach zaspokajania aspiracji zawodowych, dochodowych oraz konsumpcyjnych.

Zwiększenie aktywności badawczej w tym zakresie jest niezbędne, jeśli się weźmie pod uwagę raporty i wyniki badań prowadzonych przez ponadnarodowe instytucje. Takie instytucje, jak MFW, UNICEF, czy Bank Światowy, oczekują w Polsce w najbliższych latach nastąpi zmniejszenie nie-

⁶ *Orędzie prezydenta Stanów Zjednoczonych Baracka Obamy*, <http://www.whitehouse.gov/the-press-office/2014/01/28/president-barack-obamas-state-union-address> (dostęp: 29.01.2014).

⁷ SHARE (Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe). Polska brała udział w tych badaniach tylko w latach 2006–2007, 2008–2009.

równości⁸. Tym bardziej konieczne jest więc prowadzenie obserwacji zmian zachodzących między najuboższymi i najzamożniejszymi grupami.

Najobszerniejszym zbiorem obserwacji i źródłem informacji pozwalającym na ocenę nierówności w Polsce są niepublikowane, indywidualne dane z budżetów gospodarstw domowych Głównego Urzędu Statystycznego. Dane z budżetów gospodarstw domowych są również jedyną polską bazą informacji o poziomie życia prowadzoną od dekad i będącą głównym źródłem informacji.

2. Cel i hipoteza badawcza pracy

W kontekście przedstawionych uwag oraz na podstawie przeglądu źródeł wtórnych można sformułować opinię, że brakuje wiedzy o skali nierówności w konsumpcji i determinujących je czynnikach w Polsce. Stwierdzenia te są punktem odniesienia do następującej hipotezy pracy: **nierówności w sferze konsumpcji gospodarstw domowych głównie determinują zasoby ekonomiczne wspólnie gospodarujących osób (dochody, wydatki, zasoby dóbr trwałych) oraz ich cechy demograficzne i społeczno-ekonomiczne.** W celu jej weryfikacji sformułowano hipotezę pomocniczą, że zmiany w poziomie nierówności w mniejszym stopniu dotyczą wymiaru egzystencjalnego, a w większym stopniu odnoszą się do zaspokajania potrzeb wyższego rzędu.

Analizowane w rozprawie gospodarstwa domowe wyodrębniono na podstawie dochodu oraz cech demograficznych, ekonomicznych i społecznych. Gospodarstwa domowe analizowano więc według następujących kryteriów:

- a) źródła pozyskiwania dochodów (pracownicy, rolnicy, pracujący na własny rachunek, emeryci i renciści oraz utrzymujący się z niezarobkowych źródeł);
- b) klasy miejscowości (miasto, wieś);
- c) poziomu wykształcenia osoby odniesienia w gospodarstwie domowym (podstawowe i gimnazjalne, zasadnicze zawodowe, średnie i policealne, wyższe);
- d) typu biologicznego rodziny określanego na podstawie pokrewieństwa z osobą odniesienia (para bez dzieci, para z jednym dzieckiem na utrzymaniu, para z dwojgiem dzieci na utrzymaniu, para z trojgiem i więcej dzieci na utrzymaniu, matka lub ojciec z dziećmi na utrzymaniu);
- e) wielkości gospodarstwa określanej na podstawie liczebności (jednoosobowe, dwuosobowe, trzyosobowe, czterosobowe, pięciosobowe, sześćosobowe i większe).

⁸ Najczęściej stosowaną miarą nierówności jest wskaźnik Giniego, którego wartość od 2009 roku (0,336) minimalnie wzrastała i w 2012 roku wynosiła 0,3389. Wzrastająca wartość wskaźnika Giniego oznacza wzrost nierówności. Zob. T. Panek, *Statystyka społeczna*, PWE, Warszawa 2007

Problematykę nierówności konsumpcji gospodarstw domowych wybranych grup społeczno-ekonomicznych przedstawiono w Polsce w latach 2000–2010. Jest to jedno z nielicznych w naszym kraju całościowe badanie gospodarstw domowych o najniższych i najwyższych dochodach.

3. Metodyka badań

W celu dobrania właściwej metody badań oprócz względów empirycznych należało uwzględnić specyfikę podmiotu i przedmiotu badań. Metody badania empirycznego dobrano tak, by optymalnie uzasadnić twierdzenia będące rozwiązaniem problemów badawczych, celów cząstkowych pracy.

Do analiz wykorzystano zróżnicowania dochodów w grupach decylowych według następujących mierników statystycznych: grupy decylowe⁹ (decyl I; decyl X), średnia (na gospodarstwo domowe, na jednostkę ekwiwalentną), wskaźnik Giniego, wskaźnik zróżnicowania decylowego (%), wskaźnik wahanía decylowego (%), wskaźnik dyspersji, współczynnik korelacji r Pearsona.

Ponieważ między wybranymi do badania zbiorowościami (grupami decylowymi) zachodzi związek logiczny, więc w badaniu wykorzystano analizę natężenia zjawisk (porównywanie decyli i określanie skali różnicy).

W celu wzbogacenia analizy danych wykorzystano celowo dobrane charakterystyki liczbowe, takie jak średnia arytmetyczna i mediana, grupy decylowe, oraz posłużono się następującymi miernikami: bezpośrednimi (jednostki ekwiwalentne – j.e.), ilościowymi (kg/l/sztuki) i wartościowymi (zł).

Celem rozprawy doktorskiej jest ocena skali nierówności w konsumpcji między najuboższymi i najbogatszymi gospodarstwami domowymi oraz wskazanie grup, w których dysproporcje mają wymiar nierówności. W związku z tym sformułowano następujące problemy badawcze:

- a) w jaki sposób definiowana jest problematyka nierówności w literaturze przedmiotu? (rozdział II);
- b) jaki jest dorobek nauk ekonomicznych dotyczącego nierówności w konsumpcji? (rozdział II);
- c) jaką rolę odgrywa zróżnicowanie dochodów w tworzeniu nierówności w konsumpcji? (rozdziały III, IV);
- d) jak kształtuje się sytuacja materialna zamożnych i ubogich gospodarstw domowych w Polsce? (rozdziały IV, V);

⁹ Do określenia skali nierówności w konsumpcji gospodarstw domowych wykorzystano rozkład dochodów, który podzielono na dziesięć równych grup (decyli). Następnie wybrano dwa najbardziej skrajne decyle, które określane jako pierwszy decyl (gospodarstwa niskodochodowe, ubogie) oraz dziesiąty decyl (gospodarstwa wysokodochodowe, bogate).

- e) jaki jest poziom spożycia zamożnych i ubogich gospodarstw domowych w Polsce? (rozdział V);
- f) jaki jest poziom wydatków na dobra materialne i usługi zamożnych i ubogich gospodarstw domowych w Polsce? (rozdział V).

Różnice w sferze spożycia nie tylko odzwierciedlają zróżnicowanie zachowań konsumentów, lecz również przyczyniają się do tworzenia nowej jakości stratyfikacji społecznej, sprawiając, że wyodrębniają się nowe formy kontrastów i nierówności ekonomicznych. To ostatnie zjawisko ma znaczenie teoretyczne i aplikacyjne. Wydaje się ono interesującą przesłanką rozwoju badań ekonomicznych w kontekście określenia dysproporcji w poziomie życia gospodarstw domowych.

Przedmiotem badania umożliwiającego ocenę nierówności w sferze konsumpcji, jakie wystąpiły w gospodarstwach domowych ubogich w porównaniu z zamożnymi gospodarstwami domowymi, jest porównanie:

- a) poziomu i źródeł osiągniętych dochodów;
- b) warunków życia i poziomu zamożności (w tym wyposażenia gospodarstw domowych w dobra trwałego użytku);
- c) poziomu spożycia artykułów żywnościowych w ujęciu ilościowym i wartościowym;
- d) poziomu konsumpcji i jego zróżnicowania w zależności od podstawowych czynników demograficznych i społeczno-ekonomicznych;
- e) wyposażenia gospodarstw domowych w dobra trwałego użytku;
- f) warunków mieszkaniowych;
- g) czynników, które oddziałują na poziom życia, sytuację bytową, potrzeby konsumpcyjne i poziom ich zaspokojenia;
- h) subiektywnych ocen dokonanych przez te gospodarstwa domowe dotyczących poziomu ich życia.

Podmiotem badania są gospodarstwa domowe wyodrębnione na podstawie wielkości posiadanych dochodów.

Materiały źródłowe

Źródłem informacji były indywidualne dane z budżetów gospodarstw domowych za lata 2000, 2005, 2007, 2008, 2009, 2010, podawane przez GUS, a prowadzone metodą rotacji miesięcznej, polegającej na comiesięcznej analizie innych gospodarstw domowych. Publikowane dane prezentują średnie miesięczne dochody na osobę i są sklasyfikowane według określonych cech społeczno-ekonomicznych.

W przeprowadzonych analizach wykorzystano również wyniki badań, pochodzące z Diagnozy Społecznej, raportów ONZ, OECD, danych statystycznych Eurostatu, które uzupełniły dane statystyczne i ich jakościową interpretacją.

Zakres czasowy

Zakres tematyczny rozprawy doktorskiej warunkował wykorzystanie dostępnych źródeł informacji. Podstawowym materiałem empirycznym są notowania indywidualnych danych z budżetów gospodarstw domowych Głównego Urzędu Statystycznego za lata 2000, 2005, 2007–2010¹⁰. Przyjęta cezurą czasowa jest związana z istotnymi wydarzeniami w życiu społeczno-gospodarczym kraju, takimi jak: 2000 rok - początek nowej dekady i przejście do kolejnej fazy transformacji systemowej¹¹, w tym oczekiwań Polaków na poprawę warunków życia, 2005 rok – rok po akcesji Polski do Unii Europejskiej, lata 2007–2010 – okres spowolnienia gospodarczego wywołanego kryzysem na światowym rynku¹².

Dobór gospodarstw domowych do badania był uwarunkowany poziomem dochodów. Stwierdzono już, że czynnikiem o dużym znaczeniu dla powstawania nierówności są znaczne dysproporcje w dochodach. Jest to szczególnie widoczne, gdy pod uwagę brane są grupy gospodarstw domowych o najniższych i najwyższych dochodach. Z tego powodu wybrano 10% najzamożniejszych i 10% najuboższych gospodarstw domowych (skrajne grupy decylowe).

4. Struktura pracy

Rozprawa doktorska składa się ze wstępu, pięciu rozdziałów, zakończenia oraz aneksu. Pierwszy rozdział ma charakter metodyczny, w którym uzasadniono podjęty temat, sformułowano cel i hipotezy badawcze oraz opisano źródła i metody badawcze wykorzystane w rozprawie doktorskiej.

W drugim rozdziale scharakteryzowano nierówności z uwzględnieniem podstawowych aspektów teoretyczno-badawczych. W tej części przedstawiono zróżnicowanie w sposobach definiowania nierówności w różnych wymiarach. Szczególną uwagę zwrócono na nierówności w konsumpcji

¹⁰ Dane zakupione w ramach pracy naukowej finansowanej ze środków budżetowych na naukę w latach 2010–2012 jako projekt badawczy NN 112124539.

¹¹ Lata 2000–2001 określa się trzecim etapem transformacji systemowej. Por. U. Grzega, *Ocena transformacji polskiej gospodarki w oparciu o mierniki konsumpcji*, w: *Gospodarka polska po 20 latach transformacji. Osiągnięcia, problemy, wyzwania*, red. S. Pangsy-Kania, G. Szczodrowski, Instytut Wiedzy i Innowacji, Warszawa 2009, s. 2–4.

¹² Podejście takie wprowadziły również A. Dąbrowska, M. Janoś-Kresło, T. Słaby, J. Witek, *Niedobory konsumpcji w polskich gospodarstwach domowych – stan, uwarunkowania, tendencje*, Warszawa 2012.

i determinujące je czynniki. Wyniki z tego rozdziału stały się podstawą do dalszych rozważań nad nierównościami w sferze konsumpcji.

W trzecim rozdziale przedstawiono gospodarstwo domowe jako podmiot gospodarujący. Zwrócono uwagę na zróżnicowanie społeczno-demograficzne gospodarstw domowych. Opierając się na wybranych kryteriach, wyznaczono obszary ubóstwa i bogactwa materialnego.

W czwartym rozdziale na podstawie sytuacji dochodowej wyróżniono gospodarstwa nisko- i wysokochodowe. Takie ujęcie pozwoliło na analizę warunków mieszkaniowych dwóch skrajnych grup dochodowych. Porównano poziomy wyposażenia w wybrane dobra trwałe oraz zwrócono uwagę na skalę dysproporcji w warunkach mieszkaniowych między badanymi gospodarstwami domowymi.

W piątym rozdziale zaprezentowano wyniki analizy wydatków na dobra materialne i usługi w gospodarstwach domowych. Myślą przewodnią tej części rozprawy było określenie poziomu konsumpcji w zależności od wybranych cech gospodarstwa domowego. Analiza indywidualnych wyników budżetów gospodarstw domowych dostarczyła szczegółowych danych na temat wydatków gospodarstw nisko- i wysokochodowych w badanych latach. Umożliwiło to ocenę skali dysproporcji i występujących nierówności w konsumpcji dóbr materialnych i usług.

5. Wybrane wyniki badań

W rozprawie doktorskiej analizie poddano dochody (dochody rozporządalne) i wydatki (na towary żywnościowe, nieżywnościowe i usługi) gospodarstw domowych oraz ich sytuację materialną (zasoby mieszkaniowe, zasoby finansowe, wyposażenie). Wszystkie te elementy zbadano z uwzględnieniem takich kryteriów, jak źródła pozyskiwania dochodu, wykształcenie osoby odniesienia, miejsce zamieszkania, typ biologiczny rodziny oraz wielkość gospodarstwa domowego. Przeprowadzone analizy dotyczyły gospodarstw domowych ogółem oraz dwóch skrajnych grup decylowych (I decyla i X decyla). Dane odnoszące się do dochodów rozporządalnych¹³ i różnych sfer konsumpcji przeliczono na jednostkę ekwiwalentną¹⁴. Taką analizę przeprowadzono w każdym z badanych lat.

¹³ W badaniu posługiwano się dochodem rozporządzalnym, na który składają się pieniężne i niepieniężne bieżące dochody gospodarstw domowych, pomniejszone o podatki od dochodów, spadków, darowizn oraz nieruchomości.

¹⁴ Jednostki ekwiwalentne (j.e.) odniesiono do wszystkich otrzymanych wyników. Obliczenie jednostki ekwiwalentnej przeprowadzono za pomocą zmodyfikowanej skali ekwiwalentności. Zastosowanie tej miary było podyktowane tym, że jednostki ekwiwalentne pozwalają na ocenę wpływu składu demograficznego na kształtowanie się potrzeb, a w konsekwencji kosztów utrzymania, co daje bardziej rzeczywisty obraz sytuacji niż w przypadku średniej na osobę.

W tej części autoreferatu, przedstawiono tylko wybrane wyniki. W rozprawie doktorskiej analizie poddano nie tylko obszary nierówności, ale również dysproporcje w kształtowaniu się tendencji w sferze konsumpcji na przestrzeni badanych lat.

Wyznaczenie obszarów nierówności konsumpcji wymagało zdefiniowania nierówności. Za nierówność ekonomiczną uznano stan wyraźnej różnicy, identyfikowanej na podstawie porównania badanych gospodarstw domowych pod względem ich charakterystyk dochodowych i majątkowych.

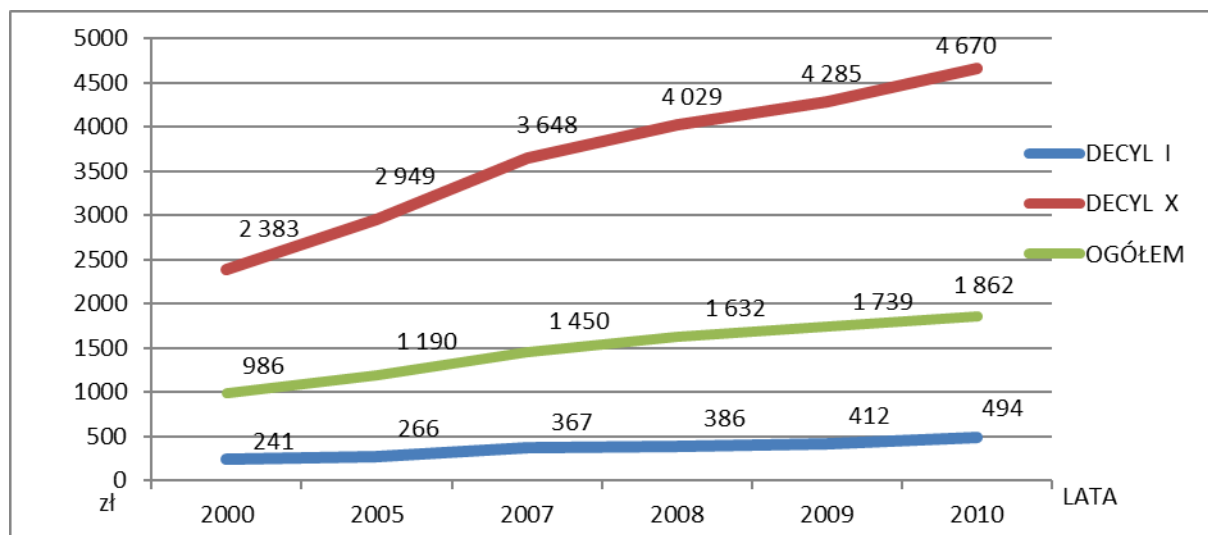
Dochody

Z punktu widzenia przyjętych założeń badawczych szczególnie istotny jest dochód uzyskiwany przez gospodarstwa domowe. W badanych latach dochody rozporządzone wzrosły we wszystkich analizowanych typach gospodarstw domowych. Dochody gospodarstw domowych z pierwszej i dziesiątej grupy decylowej wyróżnione na podstawie średniego dochodu na jednostkę ekwiwalentną w ujęciu ogólnym cechowały się malejącą dysproporcją, jednak w 2010 roku nastąpił prawie jedenastokrotny wzrost dysproporcji.

Wzrost dochodów ogółem w badanej dekadzie jest efektem poprawy sytuacji makroekonomicznej kraju szczególnie po przystąpieniu do Unii Europejskiej. Do najważniejszych czynników poprawy sytuacji dochodowej w tym czasie należy zaliczyć ogólną poprawę koniunktury, która wpłynęła na zmiany na rynku pracy (spadek stopy bezrobocia, wzrost elastyczności płac), oraz dodatnie tempo zmian PKB. Zwiększyły się też wydatki zarówno gospodarstw domowych jak i przedsiębiorstw, co wpłynęło na zmiany w strukturze konsumpcji. Należy jednak podkreślić, że ta pozytywna zmiana dotyczy całego badanego okresu oraz gospodarstw ogółem. W analizowanych grupach decylowych zmiana była negatywna, gdyż wzrosły różnice w dochodach rozporządzalnych w 2010 roku (por. wykres 1).

Skala i poziom nierówności w dochodach zbadano według cech gospodarstwa domowego. Na tej podstawie wyróżniono **gospodarstwa, których dochody rozporządzone cechowały się silnie rosnącymi dysproporcjami wzrostu ich dochodu**. Do takich gospodarstw należą:

- gospodarstwa rolników,
- gospodarstwa osób odniesienia z wykształceniem podstawowym i gimnazjalnym.

Wykres 1. Dochody rozporządzone na jednostkę ekwiwalentną w pierwszej i dziesiątej grupie decylowej w wybranych latach 2000–2010

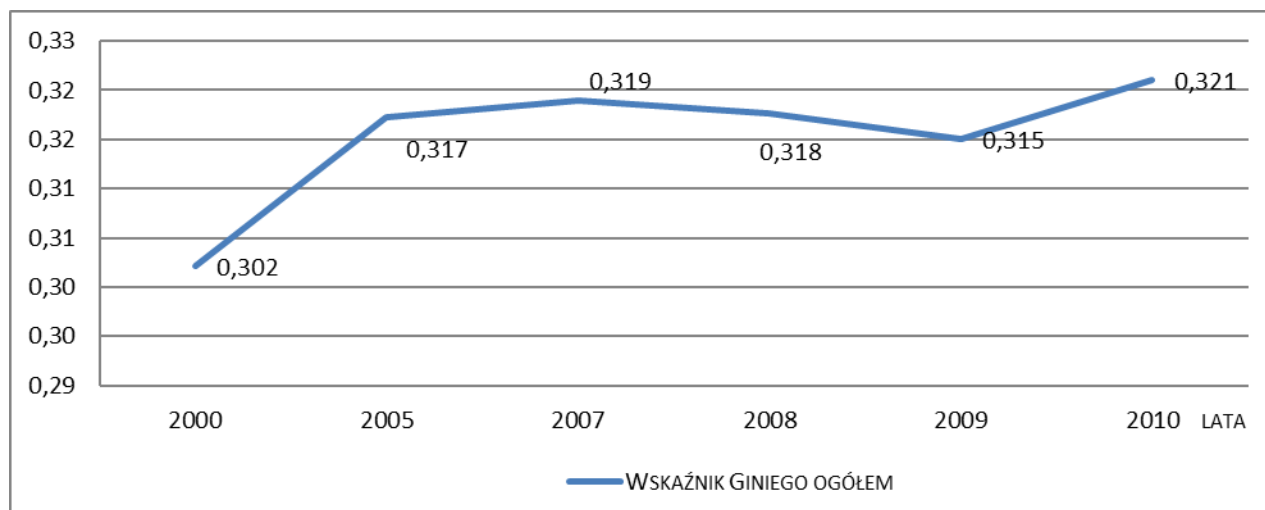
Źródło: obliczenia na podstawie indywidualnych danych z budżetów gospodarstw domowych GUS za lata 2000–2010.

Zgodnie z przyjętymi założeniami powstające dysproporcje uznano za nierówności, ponieważ skala różnic jest znaczna i ma tendencję rosnącą. Rosnące dysproporcje w dochodach rolników to efekt różnego tempa zmian w gospodarstwach rolnych oraz zależności dochodów od wielkości posiadanych użytków rolnych, uzyskanych zbiorów rolnych i możliwości ich sprzedaży. Zjawiska kryzysowe oraz niesprzyjające warunki klimatyczne w 2010 roku, które dotknęły polskie rolnictwo, również znalazły odzwierciedlenie w rozwarstwieniu dochodów rolników.

O wzroście dysproporcji w dochodach między gospodarstwami osób odniesienia z wykształceniem podstawowym i gimnazjalnym mogły decydować takie cechy indywidualne, jak umiejętność przyuczania się do zawodu, otwartość na nowości technologiczne, ale również możliwość podjęcia pracy.

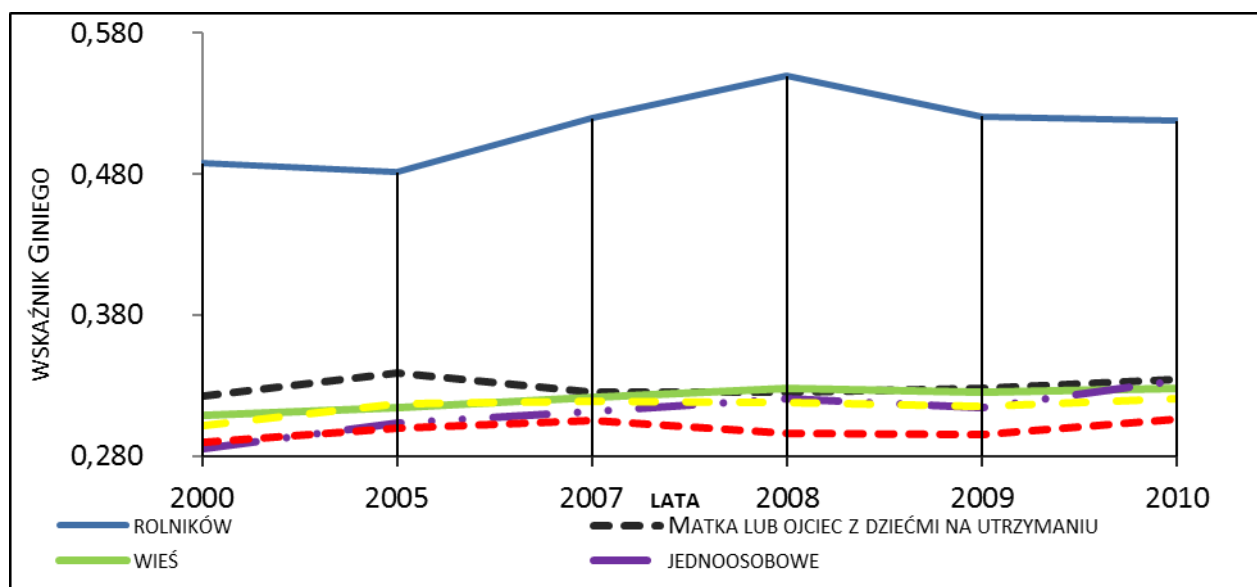
Wzrastający poziom dysproporcji w dochodzie rozporządzalnym w 2010 roku potwierdził wzrost **wartości wskaźnika Giniego**¹⁵. Wskaźnik ten liczony dla dochodu rozporządzalnego we wcześniejszych latach był niższy, co oznacza że do 2009 roku różnice w dochodach ogółem miały tendencję malejącą, a w ostatnim roku zaczęły wzrastać (por. wykres 2).

¹⁵ Obliczanie wskaźnika Giniego dla zmiennej o nazwie X (określonej dla n przypadków) składa się z następujących kroków: 1. Najpierw obliczana jest suma wartości zmiennej X. 2. Tworzona jest zmienna, której wartościami są rangi proste. 3. Tworzona jest pomocnicza zmienna Z. 4. Dla zmiennej tej obliczana jest średnia arytmetyczna. 5. Średnia dla Z jest mnożona przez 2, a wynik dzielony przez sumę X, po czym od ilorazu odejmowana jest wartość $z(n+1)/n$. Wartości wskaźnika Giniego mieszczą się w przedziale od zera do jedności. Otrzymanie wyniku zero oznacza absolutną równość, a wartości jeden – absolutną nierówność. Takie absolutne wartości nie występują w rzeczywistości A. Szulc, *Dochód i konsumpcja w: Statystyka społeczna*, red T.Panek, , PWE, Warszawa 2007.

Wykres 2. Wartości wskaźnika Giniego w gospodarstwach domowych ogółem w wybranych latach 2000–2010
 Źródło: obliczenia na podstawie indywidualnych danych z budżetów gospodarstw domowych GUS za lata 2000–2010.

Zmiany w poziomie wskaźnika mogą wynikać z pojawiających się w Polsce skutków kryzysu finansowego i wzrostu stopy bezrobocia rejestrowanego w latach 2009 i 2010 oraz zmniejszenia tempa wzrostu wynagrodzenia. W Polsce w 2009 roku nie nastąpiło wyraźne załamanie polskiego rynku pracy (jak na przykład w Grecji czy Hiszpanii), gdyż jednym z zastosowanych narzędzi przez polskich pracodawców było wprowadzenie elastycznych form zatrudnienia. Należy zaznaczyć, że większy poziom nierówności określany za pomocą wskaźnika Giniego ujawnił się nie w odniesieniu do gospodarstw domowych ogółem, ale w odniesieniu do niektórych typów gospodarstw domowych (por. wykres 3).

Wykres 3. Najwyższe wartości wskaźnika Giniego w różnych typach gospodarstw domowych w wybranych latach 2000–2010
 Źródło: obliczenia na podstawie indywidualnych danych z budżetów gospodarstw domowych GUS za lata 2000–2010.

Najwyższe wartości **wskaźnika Giniego** miały następujące gospodarstwa:

- rolników,

- wiejskie,
- osób odniesienia posiadających wykształcenie podstawowe i gimnazjalne,
- pary bez dzieci oraz matki lub ojcowie z dziećmi na utrzymaniu,
- z sześcioma lub większą liczbą osób.

Nierówności dochodowe we wskazanych grupach gospodarstw wynikają z ich specyficznych uwarunkowań w funkcjonowaniu na rynku pracy i wrażliwości na wymienione już zmiany w otoczeniu makroekonomicznym, z których najsilniejszymi są rynek pracy (najwyższy odsetek bezrobotnych pochodzi z tych grup), programy społeczne (badane grupy najczęściej korzystają z pomocy społecznej), postęp technologiczny (w tych grupach jest niewielki dostęp do nowych technologii oraz występuje analfabetyzm technologiczny), brak aspiracji edukacyjnych (wynika z czynników społecznych, w tym z patologii). Należy też zauważyć, że w tych typach gospodarstw najwięcej charakteryzuje się niskim poziomem życia.

Wydatki

Zróznicowanie w poziomie dochodów wynika z postępującej stratyfikacji gospodarstw domowych. Konsekwencją tych zjawisk jest zróznicowany poziom konsumpcji, który z jednej strony prowadzi do pogłębiania się ubóstwa materialnego, a z drugiej do dalszego wzrostu bogactwa materialnego. Skalę tych zmian najlepiej ukazuje poziom wydatków gospodarstw domowych.

Tabela 1. Dochody i wydatki ogółem na jednostkę ekwiwalentną oraz w pierwszej i dziesiątej grupie decylowej w wybranych latach 2000-2010

Lata		2000	2005	2007	2008	2009	2010
Dochody	ogółem (zł)	986,13	1190,08	1450,27	1632,22	1739,31	1861,97
	udział decyla I w dochodach ogółem (%)	24,43	22,33	25,32	23,68	23,70	26,54
	udział decyla X w dochodach ogółem (%)	241,64	247,78	251,53	246,87	246,37	250,79
Wydatki	ogółem (zł)	836,94	1032,55	1210,93	1350,90	1426,21	1476,38
	udział I decyla w wydatkach ogółem (%)	50,59	51,16	53,29	55,17	53,83	53,27
	udział decyla X w wydatkach ogółem (%)	197,73	204,45	201,58	199,40	202,62	198,06
Relacja wydatków do dochodów w decylnie I (%)		175,77	198,77	175,74	192,86	186,28	159,16
Relacja wydatków do dochodów w decylnie X (%)		69,45	71,59	66,92	66,85	67,44	62,62

Źródło: obliczenia na podstawie indywidualnych danych z budżetów gospodarstw domowych GUS za lata 2000–2010.

Wydatki najuboższych i najzamożniejszych gospodarstw domowych cechują się wyraźną odmiennością, gdyż najubożsi wydają o około 60% więcej niż posiadają, a najzamożniejsi mają zbilansowaną nadwyżkę środków na konsumpcję (por. tabelę 1). Należy zaznaczyć, że w ostatnim roku obie grupy zmniejszyły swoje wydatki przy jednocześnie wzrastających dochodach. Zjawisko to może wiązać się z większą ostrożnością gospodarstw domowych w wyniku pojawiających się skutków kryzysu w Polsce i mniejszego niż w poprzednich latach wzrostu wskaźnika cen towarów i usług konsumpcyjnych.

Przyjmując, że dochód, którym dysponuje gospodarstwo, powinien wystarczyć na miesiąc, stwierdzono, że w grupie najuboższych gospodarstw domowych wystarczał on zaledwie na konsumpcję do połowy miesiąca. W najbogatszych gospodarstwach domowych prawie 40% dochodu pozostało jako funduszu swobodnej decyzji.

Wydatki na towary żywnościowe i nieżywnościowe

Rzeczywisty obraz dysproporcji w konsumpcji otrzymano z analizy wydatków, które ukazują sposób i poziom zaspokajania potrzeb. Otrzymane wyniki są niezbędne do **oceny różnic występujących w spożyciu oraz w wydatkach na towary i usługi konsumpcyjne (TUK)**. Takie ujęcie pozwoliło na uzyskanie pełnego obrazu sfery konsumpcji i powstających nierówności.

Analiza spożycia w badanych grupach gospodarstw domowych wskazała na zróżnicowane koszyki dóbr. Z porównania dwóch skrajnych grup dochodowych wynika:

- a) zróżnicowany koszyk produktów spożywczych zarówno pod względem ilości jak i kwot przeznaczanych na żywność;
- b) że dysproporcje jakie powstały w kwotach wydatkowanych na żywność były uwarunkowane cechami gospodarstwa domowego;
- c) że jakość produktów oceniana za pomocą wydatkowanych kwot były silnie skorelowana nie tylko z wydatkami, ale przede wszystkim z cechami danego gospodarstwa domowego.

Na podstawie wydatków zidentyfikowano **trzy typy koszyków**:

- a) **najuboższy** (niski poziom wydatków i liczby produktów) miały gospodarstwa utrzymujące się z niezarobkowych źródeł, osób odniesienia z wykształceniem podstawowym i gimnazjalnym, matek lub ojców z dziećmi na utrzymaniu oraz gospodarstwa jednoosobowe;
- b) **średni** (średni poziom wydatków i dużą liczbę tanich produktów) miały gospodarstwa rolników, wiejskie, osób odniesienia z wykształceniem podstawowym, gimnazjalnym, rodziny z trójką dzieci oraz sześćoosobowe i większe;

c) **bogaty** (wysokie wydatki, dominacja produktów wysokowartościowych) miały gospodarstwa pracujących na własny rachunek, miejskie, gospodarstwa osób odniesienia z wyższym wykształceniem oraz rodzin bezdzietnych i dwuosobowe.

Należy jednak zaznaczyć, że występujące różnice nie miały tendencji rosnących, zatem nie zdefiniowano ich jako nierówności.

Najsilniejsze zależności między **wydatkami na TUK** a wybranymi cechami gospodarstw z pierwszej i dziesiątej grupy decylowej w 2000 roku odnosiły się do liczby osób w rodzinie, a w 2010 roku – do wykształcenia.

Dysproporcje między najuboższymi a najzamożniejszymi grupami w wydatkach na towary i usługi miały różną skalę. Jednak w większości gospodarstw najuboższych wydatki te wzrosły, co zmniejszyło dysproporcje. Nierówności wystąpiły jedynie w gospodarstwach:

- utrzymujących się z niezarobkowych źródeł,
- rodzin niepełnych,
- dwuosobowych.

Rosnące różnice w wydatkach we wskazanych gospodarstwach są efektem zróżnicowanego pozyskiwania dochodów. W odniesieniu do gospodarstw domowych rodzin niepełnych i gospodarstw dwuosobowych nierówności są w największym stopniu spowodowane występującymi różnicami w sytuacji dochodowej.

Analizując poszczególne typy wydatków, stwierdzono, że w konsumpcji dóbr nieżywnościowych, takich jak **odzież i obuwie**, występujące dysproporcje nie są nierównościami. Kwoty wydatkowane na te dobra wzrosły w badanych grupach, co może wynikać z większej dostępności tych dóbr i silnej konkurencji cenowej (sklepy sieciowe), szerokiej skali akcji promocyjnych oraz ze zróżnicowania grup pod względem dochodu. Dysproporcje te są również efektem różnych cech gospodarstwa (różna wielkość aglomeracji), sposobów zaspokajania tych potrzeb (postrzegania roli mody, marek). Przykładem są tu dwie różne grupy gospodarstw emerytów: dokonujące zakupów tych dóbr okazjonalnie i tak zwanego pokolenia DINK¹⁶, które cechuje duża intensywność zakupów.

Wydatki na usługi

Konsumpcja usług jest w silny sposób powiązana z poziomem życia – im wyższy poziom życia, tym większy udział usług konsumowanych przez gospodarstwo domowe. W badaniach kon-

¹⁶ DINK - *to dual-income – no kids* to gospodarstwa dwuosobowe bez dzieci, czynne zawodowo, które dysponują wysokimi dochodami (często oprócz głównych źródeł dochodu otrzymują również dodatkowe dochody z innej pracy). Ich konsumpcja odnosi się do dóbr wysokiej jakości, markowych oraz luksusowych.

sumpcję usług odnoszono do następujących kategorii: użytkownika mieszkania i nośników energii, wyposażenia mieszkania i prowadzenia gospodarstwa, zdrowotnych, transportu, łączności, rekreacji i kultury, edukacji, restauracyjno- hotelowych.

Usługi związane z **użytkowaniem mieszkania i nośnikami energii** w badanych latach cechowały się malejącą dysproporcją i rosnącym udziałem wydatków. Nie występowała nierówność między gospodarstwami najuboższymi i najzamożniejszymi. Główną przyczyną dysproporcji w konsumpcji usług związanych z użytkowaniem mieszkania i nośnikami energii była wielkość oraz standard wyposażenia mieszkania, które warunkują różne koszty. Zmniejszająca się dysproporcja to efekt podobnego poziomu cen na te usługi.

Silne zróżnicowanie cechowało wydatki na usługi związane z **wyposażeniem mieszkania i prowadzeniem gospodarstwa domowego**. Skala różnic zależała od kryterium klasyfikującego, a dysproporcje między badanymi grupami malały, co oznacza, że nie występowała nierówność. Przyczynami silnego zróżnicowania były duże różnice w dochodach. Gospodarstwa najuboższe z reguły nie zlecały wykonywania tych usług, lecz potrzeby te zaspokajały we własnym zakresie (np. sprzątanie, opieka nad dziećmi).

Wydatki na usługi zdrowotne cechowały się rosnącą dysproporcją między badanymi grupami gospodarstw domowych. Jednocześnie nastąpiło ograniczanie tych wydatków w gospodarstwach najuboższych. Takie zmiany oznaczają wzrost nierówności konsumpcji usług zdrowotnych. Należy zwrócić uwagę, że tworzenie się nierówności konsumpcji tych usług jest zagrożeniem dla sprawnego funkcjonowania gospodarstwa domowego, gdyż stan zdrowia wpływa między innymi na aktywność zawodową. Nierówności w wydatkach na usługi zdrowotne zaobserwowano w następujących gospodarstwach:

- pracujących na własny rachunek,
- wiejskich,
- osób odniesienia z wykształceniem podstawowym i gimnazjalnym,
- rodzin z trójką i więcej dzieci,
- jednoosobowych.

Nierówności w wydatkach na usługi zdrowotne między gospodarstwami pracujących na własny rachunek to wynik zróżnicowania w ramach cechy¹⁷. W przypadku osób z wykształceniem podstawowym i gimnazjalnym oraz rodzin niepełnych dysproporcja wynika z bardzo małych kwot przeznaczanych na ten cel przez gospodarstwa najuboższe (odpowiednio 21,69 zł, 13,79 zł). Ograniczone wydatki na usługi zdrowotne to ograniczona profilaktyka i niewielkie możliwości życia w warunkach sprzyjających zdrowiu. Osoby o niskim wykształceniu charakteryzują się również

¹⁷ W gospodarstwach pracujących na własny rachunek dysproporcje wynikają z różnic w wielkości posiadanej firmy – w pierwszym decylnie dominuje samozatrudnienie.

niską świadomością profilaktyki zdrowia. W efekcie może nastąpić wykluczenie zdrowotne, które prowadzi do wykluczenia zawodowego i społecznego.

W badanym okresie rosły **wydatki na usługi transportowe** w pierwszej i dziesiątej grupie decylowej. Tempo wzrostu wydatków było jednak różne, co powodowało, że rosły dysproporcje w wydatkach na te usługi, powodujące nierówności w gospodarstwach:

- rolników,
- rodzin niepełnych.

Wydatki na usługi transportowe są związane z zaspokajaniem potrzeb wyższego rzędu, w tym z utrzymaniem pojazdów. Gospodarstwa rolników z pierwszej grupy decylowej wykazywały niski poziom dochodów oraz wyraźne zmniejszenie wydatków na te usługi. Rodziny niepełne z pierwszego decyla wydawały najmniej na usługi transportowe również miały najmniej własnych pojazdów (co piąta rodzina miała prywatny samochód). Z tej przyczyny powstające nierówności to efekt ograniczonych dochodów oraz braku własnych środków transportu.

Wydatki na usługi łączności cechują się najsilniejszym wzrostem w badanych grupach. Wzrósł również udział wydatków gospodarstw z pierwszej grupy w porównaniu z dziesiątą. Wpłynęło to na zmniejszenie dysproporcji między pierwszą a dziesiątą grupą decylową. Jednym z czynników wpływającym na te zmiany było upowszechnienie technologii oraz silna konkurencja zmierzająca do pozyskania klientów.

Konsumpcja usług rekreacyjnych i kulturalnych odnosi się do zaspokajania potrzeb wyższego rzędu, gdyż są związane z możliwościami spędzania czasu wolnego. W badanych grupach decylowych wydatki na te usługi rosły, co wpływało na zmniejszenie różnic. Nierówności wystąpiły jedynie między gospodarstwami utrzymującymi się z niezarobkowych źródeł. W tej grupie dysproporcja wynika z posiadanych środków finansowych, gdyż najubożsi utrzymują się głównie z pomocy społecznej, a najzamożniejsi w tej grupie z kapitalizacji posiadanych majątków.

W badanych latach niebezpiecznym zjawiskiem było **ograniczanie wydatków na edukację**, zarówno w pierwszej jak i dziesiątej grupie decylowej. Dodatkowo różnica między badanymi grupami była rosnąca, co zwiększało rozwarstwienie. Nierówności wystąpiły w gospodarstwach:

- emerytów i rencistów oraz utrzymujących się z niezarobkowych źródeł,
- wiejskich,
- rodzin bezdzietnych,
- dwuosobowych.

Rosnące dysproporcje w wydatkach na usługi edukacyjne między gospodarstwami emerytów i rencistów wynikają z hierarchii potrzeb, gdyż ta grupa gospodarstw edukację traktuje jako formę dalszego rozwoju (LLP – *Lifelong Learning Programme*). Konsumpcja tych usług jest zatem finan-

sowana z własnych źródeł. Brak odpowiednich środków na te cele powoduje wzrost dysproporcji. W przypadku gospodarstw wiejskich różnice wynikają z dostępności usług edukacyjnych na wsi oraz kosztach, które musi ponieść mieszkaniowiec wsi, by dotrzeć do ośrodków edukacyjnych, czy dodatkowych usług edukacyjnych. Dysproporcje w pozostałych grupach są wynikiem braku środków na samodzielne finansowanie usług edukacyjnych, gdy są one już odpłatne.

Nierówności w konsumpcji **usług restauracyjnych i hotelarskich** występowały w następujących gospodarstwach:

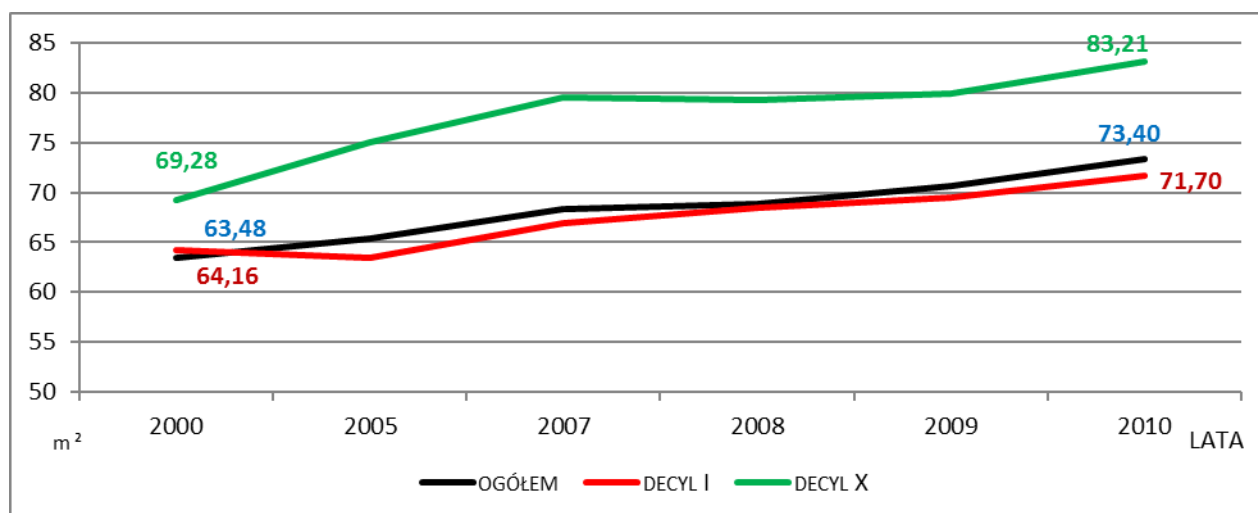
- utrzymujących się z niezarobkowych źródeł,
- osób z wykształceniem zasadniczym zawodowym,
- bezdzietnych,
- dwuosobowych.

Powstające nierówności są efektem zarówno sytuacji finansowej, jak i preferowanych form spędzania czasu wolnego. W rodzinach bezdzietnych i gospodarstwach dwuosobowych ważnym czynnikiem determinującym konsumpcję tych usług są nie tylko możliwości finansowania, ale również zachowania konsumpcyjne (np. spożywanie posiłków w domu).

Na uwagę zasługuje fakt, że w 2010 roku aż 10% gospodarstw znajdujących się w najgorszej sytuacji dochodowej miało jedynie 26,53% średniego dochodu gospodarstw ogółem, a różnica w stosunku do najlepiej zarabiających była aż dziesięciokrotna. Najsilniejsze, ale jednocześnie najbardziej niebezpieczne nierówności były między badanymi grupami w odniesieniu do konsumpcji usług edukacyjnych i zdrowotnych. W przypadku usług hotelarskich i restauracyjnych, w większości analizowanych grup różnice miały tendencje malejącą. Należy jednak zwrócić uwagę, że jedynie niektóre typy miały wymiar nierówności.

Zasoby materialne

Ocena poziomu zasobów materialnych gospodarstw domowych składa się z oceny sytuacji mieszkaniowej wraz z wyposażeniem oraz sytuacji finansowej. Badania wykazały, że zasoby materialne były bardzo zróżnicowane i mimo, że w wielu przypadkach odbiegały od obowiązujących standardów, to jednak nie występowały nierówności. Zaobserwowano wzrost takich wskaźników, jak liczba metrów kwadratowych na osobę (zob. wykres 4), wielkości powierzchni użytkowej, liczby łazienek i ustępów. Odnotowano także ciągle doposażanie i unowocześnianie gospodarstw domowych, co znacznie poprawiło standard mieszkań. Widoczne było silne zadłużanie się gospodarstw najuboższych i wzrost oszczędności najbogatszych. Skala zmian zachodzących w sytuacji materialnej była jednak zależna od cech gospodarstwa domowego.

Wykres 4. Powierzchnia mieszkaniowa zajmowana przez gospodarstwa domowe w latach 2000 i 2010

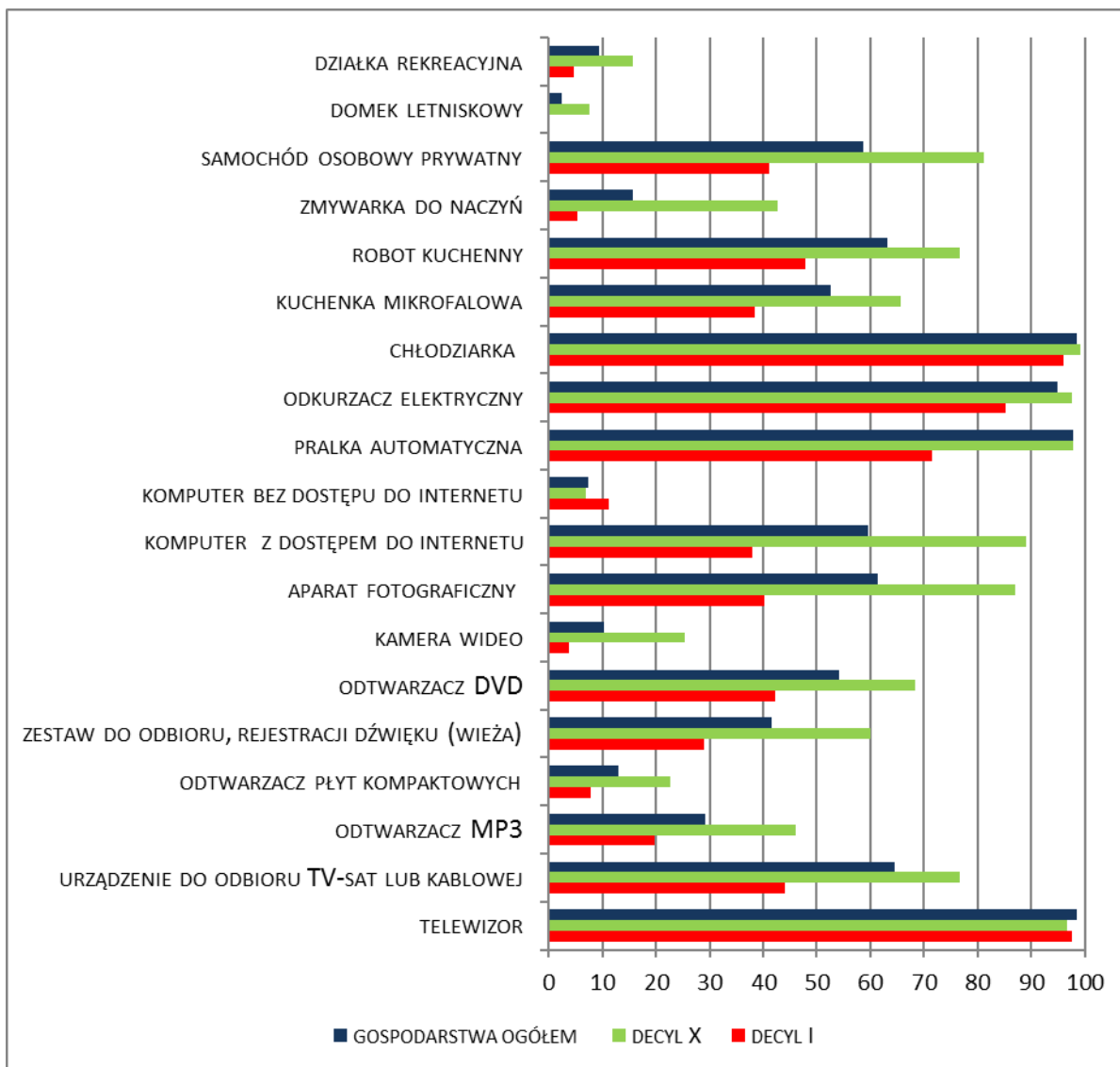
Źródło: obliczenia na podstawie indywidualnych danych z budżetów gospodarstw domowych GUS za lata 2000–2010.

Należy zaznaczyć, że **mieszkanie** jest jednym z ważniejszych czynników wpływających na poziom życia gospodarstw domowych. Mała skala zróżnicowania w powierzchniach mieszkaniowych świadczyła o tym, że nadal ta cecha nie różnicuje silnie gospodarstw najuboższych i najbiedniejszych.

Z sytuacją mieszkaniową wiąże się wyposażenie gospodarstw domowych w dobra trwałe. W badanych latach nastąpiła ogólna poprawa wyposażenia oraz wzrósł udział poszczególnych dóbr wyposażenia. Gospodarstwa zostały wyposażone w ogólnodostępne urządzenia. Coraz mniej widoczna była różnica między dobrami podstawowymi, standardowymi i luksusowymi¹⁸.

W badanych grupach nie występowały nierówności w wyposażeniu gospodarstw domowych, a powstałe różnice miały tendencję malejącą. Największe dysproporcje wystąpiły w poziomie wyposażenia w urządzenia nowej technologii, w tym sprzętu komputerowego oraz dobrach luksusowych, takich jak domek letniskowy, działka rekreacyjna. Wyposażenie mieszkań w urządzenia RTV i AGD miało w obydwu grupach wyraźnie zbliżony poziom, co pozytywnie weryfikuje hipotezę, że nierówności w mniejszym stopniu dotyczyły wymiaru egzystencjalnego, a w większym potrzeb wyższego rzędu.

¹⁸ Do oceny dysproporcji w wyposażeniu w rozprawie zastosowano następującą skalę: za duże dysproporcje w dobrach standardowych i o wyższym standardzie uznano różnice powyżej 20 punktów procentowych, w dobrach luksusowych – poniżej 10%, a za stopień oceny dysproporcji przyjęto skalę rosnącej różnicy.

Wykres 5. Wyposażenie wybranych gospodarstw domowych w 2010 roku (%)

Źródło: opracowanie na podstawie indywidualnych danych z budżetów gospodarstw domowych GUS za lata 2000–2010.

Na sytuację materialną składa się również sytuacja finansowa, obejmująca poziom oszczędności i zadłużenia. W badanych grupach decylowych występowały znacząco różne poziomy oszczędności i zadłużenia. Na podstawie otrzymanych wyników stwierdzono, że różnice w oszczędnościach miały tendencje wzrostową (por. wykres 6).

Nierówności w posiadanych oszczędnościach odnotowano w następujących typach gospodarstw:

- emerytów i rencistów
- osób odniesienia z wykształceniem podstawowym i gimnazjalnym,
- jednoosobowych¹⁹.

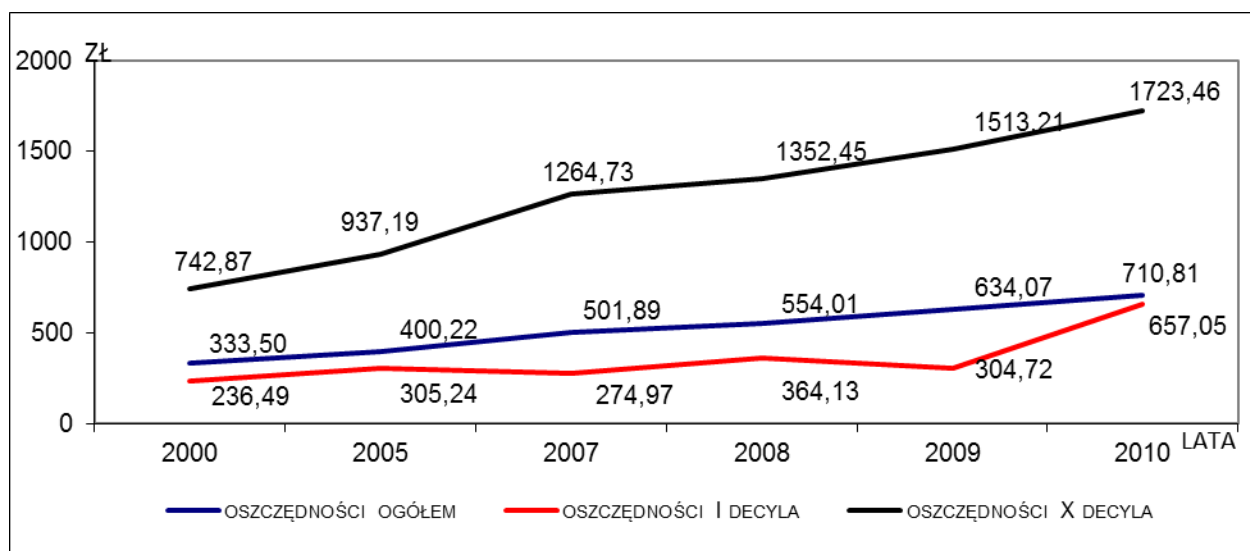
Niebezpiecznym zjawiskiem był wyższy poziom wydatków i zadłużenia niż posiadane dochody. Skala zadłużenia była większa w gospodarstwach niskodochodowych, co jeszcze bardziej wzmocniło dysproporcje i przyczyniło się do powstawania nierówności. Zwraca uwagę wyraźnie widoczna

¹⁹ Otrzymane wyniki dotyczą gospodarstw, w których wystąpiły oszczędności i/lub kredyty.

tendencja zadłużania się gospodarstw domowych do 2008 roku, po tym okresie zmniejszyła się liczba zaciąganych zobowiązań²⁰ (por. wykres 7).

Największy wzrost udziału zadłużonych gospodarstw domowych z pierwszej grupy decylowej był w gospodarstwach:

- pracujących na własny rachunek; ta grupa gospodarstw z pierwszego decyla miała malejący udział oszczędności, co świadczy o wysokim poziomie zadłużenia;
- zamieszkujących miasta;
- osób odniesienia z wykształceniem podstawowym i gimnazjalnym; najuboższe gospodarstwa w tej kategorii cechowały się malejącymi oszczędnościami;
- rodzin z trójką dzieci oraz matek lub ojców z dziećmi; gospodarstwa te zmniejszyły kwoty posiadanych oszczędności;
- sześcioosobowych z pierwszej grupy decylowej; były to najbardziej zadłużone gospodarstwa, a ich zadłużenie rosło.

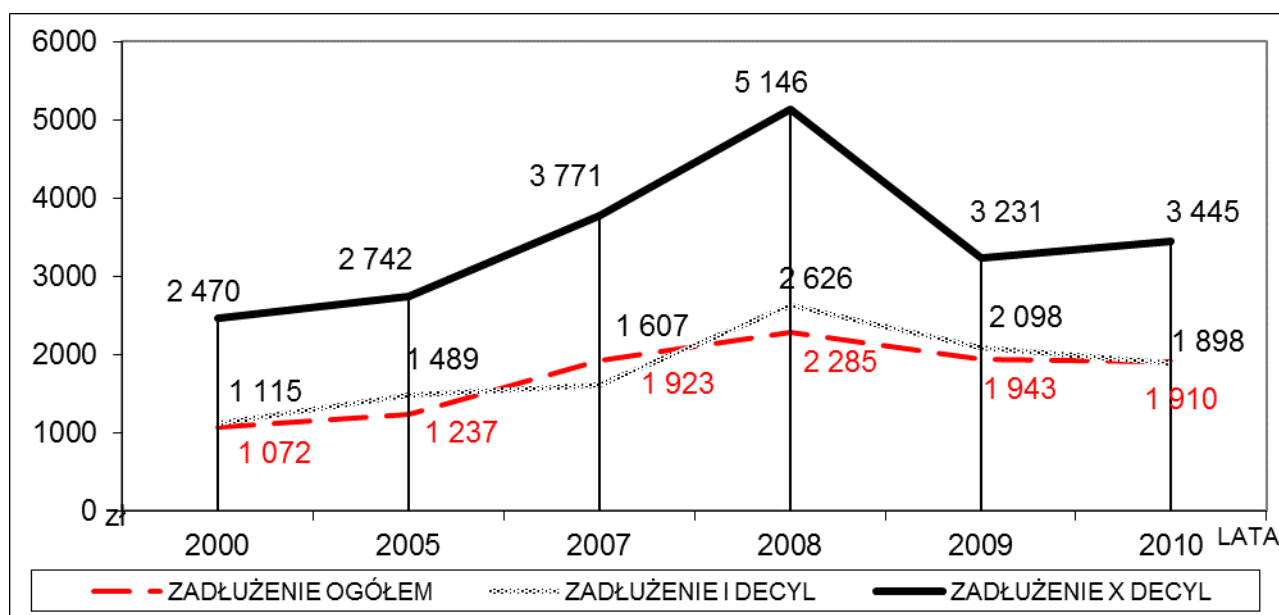

Wykres 6. Oszczędnościach w wybranych latach 2000-2010

Źródło: obliczenia na podstawie indywidualnych danych z budżetów gospodarstw domowych GUS za lata 2000–2010.

Wyrównywanie się różnic w kwotach zaciągniętych zobowiązań nie jest pozytywną zmianą i wpływa na tworzenie się dysproporcji. Jednocześnie trend wzrostowy kwoty zadłużenia w pierwszej grupie decylowej wpływa na powiększanie się nierówności.

²⁰ Najpopularniejszą formą zadłużenia w gospodarstwach domowych był kredyt bankowy lub pożyczka. Ponadto można wyróżnić zadłużenie wynikające z nieregulowanych opłat czynszowych, abonamentowych, wynagrodzeń, podatków lub korzystania z niektórych usług. Formy te w szczególny sposób przyczyniają się do powstawania i zwiększania skali nierówności w dostępie do podstawowych dóbr i urządzeń w gospodarstwach domowych.

Wykres 7. Zadłużenie ogółem i w wybranych grupach dochodowych w latach 2000–2010

Źródło: obliczenia na podstawie indywidualnych danych z budżetów gospodarstw domowych GUS za lata 2000–2010.

Podkreślić należy, że dysproporcje dotyczyły sposobów zaspokajania potrzeb, szczególnie wyższego rzędu. Ich skala była zależna od cech gospodarstwa domowego i wskazywała na występowanie wyraźnych różnic międzygrupowych. Nie odnotowano grup, w których we wszystkich obszarach występowałyby nierówności. Niektóre grupy gospodarstw domowych były zagrożone nierównościami według jednego kryterium. Było to związane z niemożnością zaspokojenia niektórych potrzeb i tworzeniem się nierówności. Należy zatem podkreślić, że nierówności nie dotyczyły całej grupy, w tym przypadku wszystkich gospodarstw niskodochodowych. Weryfikuje to pozytywnie hipotezę, że nierówności w sferze konsumpcji gospodarstw domowych determinują głównie zasoby ekonomiczne oraz ich cechy demograficzne i społeczno-ekonomiczne.

6. Wnioski końcowe

W wyniku przemian, które zaszły w latach 2000–2010 w sferze funkcjonowania polskiej gospodarki, wystąpiło wiele zjawisk silnie wpływających na funkcjonowanie gospodarstw domowych. Ich efektem jest powstawanie różnego typu dysproporcji, a szczególnie nierówności w konsumpcji. Utrudniają one proces adaptacji gospodarstw domowych do warunków gospodarki rynkowej. Największym problemem jest jednak pełnienie przez gospodarstwa domowe swoich funkcji w warunkach istnienia i powiększania się nierówności. Widoczne jest zróżnicowanie w czasie, zachowaniach oraz kształtowaniu konsumpcji. Można więc mówić o zróżnicowaniu czasowym w zachowaniach i strukturze konsumpcji. Konsekwencją tego są dwa kierunki, często określane jako zjawisko „bogacenia się bogatych i ubożenia biednych”. Wzrastające różnice dochodowe

i majątkowe negatywnie wpływają na poziom życia. Ten zaś wywiera wpływ na rozwój jednostki. Ograniczenia na skutek nierówności powodują dalsze pogłębianie się tych dysproporcji, a w konsekwencji wykluczenie z wybranych obszarów życia społecznego. Wskazuje to na istotną rolę nierówności w kształtowaniu życia społecznego.

Studia literaturowe pozwoliły pozytywnie zweryfikować tezę, że problemy nierówności w konsumpcji rzadko są rozpatrywane na tle szeroko rozumianych nierówności ekonomicznych i społecznych. Na potrzeby pracy zdefiniowano trzy zasadnicze terminy: nierówność, konsumpcja i nierówność w konsumpcji. Przedstawiono też różne sposoby definiowania pojęcia nierówności: w ujęciu ogólnym, ekonomicznym i socjologicznym. Nierówności zinterpretowano w trzech przekrojach: globalnym, regionalnym (Unii Europejskiej) oraz krajowym (Polski). Pozwoliło to na pokazanie nierówności w poziomie życia i rosnącego dystansu między grupą ubogich i zamożnych gospodarstw domowych w tych trzech ujęciach.

Analiza danych w ujęciu globalnym nie potwierdziła teorii neoklasyków o automatycznym wyrównywaniu nierówności między krajami, ponieważ nierówności mają tendencję do powiększania się na świecie. Bogacenie się krajów rozwiniętych nie wpływa na polepszenie sytuacji krajów biedniejszych. Należy również dodać, że globalne ujęcie nierówności niewystarczająco dokładnie opisuje problem, gdyż nie uwzględnia specyfiki obszaru i lokalnych uwarunkowań. W ujęciu regionalnym nierówności określono na przykładzie Unii Europejskiej. Posługując się wskaźnikiem dyspersji, otrzymano dane, które pozwoliły stwierdzić, że nierówności w krajach Unii Europejskiej wynikają z różnic w poziomie ich rozwoju, możliwości technologicznych, edukacyjnych i rynku pracy. W tym regionalnym ujęciu twierdzenia neoklasyków znajdują jednak potwierdzenie, czego przykładem jest Polska jako kraj członkowski, który zmniejszył poziom nierówności na skutek przemiany społeczno-gospodarczych w badanym okresie. Nie oznacza to jednak, że wszystkie grupy społeczne w Polsce poprawiły swoją sytuację, gdyż analiza nierówności uwzględniająca różne typy gospodarstw domowych wykazała, że w niektórych się pogłębiły. Wskazuje to na konieczność prowadzenia analiz nierówności w konsumpcji w ujęciu mikroekonomicznym, a nie makroekonomicznym.

Przyjęta do badania liczna grupa gospodarstw pozwoliła na ich szeroką analizę oraz grupowanie według wybranych kryteriów demograficzno-społecznych. Wyodrębniono dwie grupy gospodarstw domowych:

- a) zamożne, które korzystają z rozwoju społeczeństwa i wiedzy, wykonują pracę umożliwiającą samorealizację i przynoszącą dochody pozwalające na korzystanie z dóbr i usług wysokiej jakości;
- b) ubogie, o ograniczonych możliwościach zaspokajania potrzeb, zmuszone do korzystania z oferty standardowych produktów niskiej jakości.

Zanalizowane dane empiryczne oraz prezentowane w literaturze wyniki badań pozwalają na pozytywną weryfikację hipotezy, że nierówności w sferze konsumpcji gospodarstw domowych głównie determinują zasoby ekonomiczne wspólnie gospodarujących osób (dochody, wydatki, zasoby dóbr trwałych) oraz ich cechy demograficzne i społeczno-ekonomiczne.

Weryfikując hipotezę badawczą, stwierdzono jednak, że nierówności przede wszystkim ujawniają się w poszczególnych grupach gospodarstw domowych. Potwierdzeniem tego jest wysoki poziom wskaźnika Giniego w wybranych gospodarstwach domowych, który w ogólnej skali jest niewysoki. Zróznicowanie wewnątrzgrupowe jest wyraźnie widoczne pod względem źródła pozyskiwania głównego dochodu, miejsca zamieszkania, wykształcenia oraz liczebności gospodarstwa domowego.

Na podstawie rozważań w części teoretycznej i empirycznej można sformułować następujące wnioski ogólne:

Wykazano, że w dziesięcioleciu 2000–2010, będącym okresem ważnych przeobrażeń ekonomiczno-społecznych, jakie zaszły w Polsce po 1990 roku, utrwaliło się zjawisko nierówności jako efekt nierównych zmian w konsumpcji.

Z oceny zmian powstających dysproporcji między grupami gospodarstw domowych w wymiarze dochodowym, a także pod względem wydatków na dobra materialne i usługi oraz poziomu wyposażenia w dobra trwałego użytku wynika pogłębianie się międzygrupowych dystansów i powstawanie zjawiska polaryzacji w konsumpcji.

Diagnoza warunków życia oraz poziomu i struktury konsumpcji pozwoliła udowodnić postawioną hipotezę, że zmiany w poziomie nierówności w mniejszym stopniu dotyczą wymiaru egzystencjalnego, a w większym stopniu odnoszą się do zaspokajania potrzeb wyższego rzędu.

Sytuacja gospodarstw zaliczanych do pierwszej grupy (niskodochodowych), mimo wzrostu tempa ich dochodów w badanych latach, nadal jest najtrudniejsza. Dysponowały one ponaddziesięciokrotnie mniejszym dochodem niż gospodarstwa wysokodochodowe, osiągające ponad 26% średnich dochodów ogółem. Powiększanie się tych dysproporcji jest przesłanką do tworzenia się nierówności w konsumpcji. Biorąc pod uwagę źródło pozyskiwania dochodów, stwierdzono, że największe dysproporcje w relacji dochodowej wystąpiły między gospodarstwami rolników (prawie dwunastokrotna), osób odniesienia z wykształceniem podstawowym i gimnazjalnym (prawie piętnastokrotna różnica).

Z różnicy między wydatkami a dochodami w wybranych latach 2000–2010 wynika, że w gospodarstwach niskodochodowych wydatki te w dużym stopniu się nie bilansują (np. w 2010 roku średnio wydatki były wyższe o ponad połowę od uzyskiwanych dochodów, tj. o ponad 292 zł), ale tendencja ta jest malejąca. W gospodarstwach wysokodochodowych występowała natomiast zbilansowana nadwyżka środków na konsumpcję (fundusz swobodnej decyzji), a tendencja ta była

rosnąca (w 2010 roku fundusz swobodnej decyzji stanowił ponad 60% dochodu, tj. 2807 zł). Badane grupy znajdują się więc w dwóch skrajnie różnych sytuacjach dochodowych.

Gospodarstwa niskodochodowe ogółem wydawały prawie cztery razy mniej niż gospodarstwa wysokodochodowe, jednak dysproporcja ta była malejąca. Analizując wydatki gospodarstw domowych ze względu na ich cechy, stwierdzono, że rosnące dysproporcje dotyczyły tylko wybranych grup gospodarstw (utrzymujący się z niezarobkowych źródeł, rodzin niepełnych, gospodarstw dwuosobowych).

W grupie gospodarstw niskodochodowych dąży się do osiągnięcia pewnego minimalnego standardu życia, wynikającego z osiągniętej sytuacji materialnej, natomiast w grupie gospodarstw wysokodochodowych jest tendencja do podwyższania poziomu życia wynikającego również z osiągniętej sytuacji materialnej. Przykładem tego są warunki mieszkaniowe gospodarstw niski i wysokodochodowych należy jednak podkreślić, że istniejące różnice nie są nierównościami. Różnice w warunkach mieszkaniowych odnotowano między typami gospodarstw rolników, emerytów i rencistów, zamieszkujących wsie, oraz wieloosobowych.

Warunki mieszkaniowe gospodarstw niskodochodowych nadal odbiegają od średniej w gospodarstwach ogółem i gospodarstwach wysokodochodowych. Największe różnice w badanych grupach dotyczyły powierzchni, ale nie jest ona jeszcze obszarem nierówności. Należy zaznaczyć, że wzrasta poziom wyposażenia mieszkań w media: w ustęp i instalacje oraz łazienki. Siła zmian jest jednak zależna od cech badanych gospodarstw.

Największe i rosnące dysproporcje dotyczą sprzętu związanego z nowoczesnymi technologiami, czyli komputera z Internetem szerokopasmowym, zmywarki do naczyń, kuchenki mikrofalowej, ale również urządzeń do odbioru TV satelitarnej lub kablowej, zestawu do odbioru i rejestru dźwięku (zestawu audio-, tzw. wieży), samochodu osobowego. Udział urządzeń określanych jako przestarzałe jest wciąż znaczny, zdecydowanie większy w gospodarstwach pierwszej grupy dochodowej niż w dziesiątej grupie.

Na podstawie wyników otrzymanych za pomocą tradycyjnego wskaźnika nierówności, Giniego, ale również wahań decylogowych i dyspersji można wnioskować, że zróżnicowanie między różnymi grupami jest duże i wzrasta nadal. Zaprzecza temu wartość wskaźnika Giniego dla Polski, który ma tendencję malejącą. Potwierdza to zatem tezę, że lepszy obraz nierówności dają analizy poszczególnych typów gospodarstw domowych. Trudno również jednoznacznie podać okres, w którym wskaźniki miały tylko tendencję rosnącą lub tylko malejącą, gdyż sytuacja jest nieustabilizowana. Można jednak zauważyć, że w większości gospodarstw domowych badanych według wybranych cech wystąpiły spadki wskaźników dyspersji w latach 2008–2010, w tym okresie zaszły zmiany w poziomie wskaźnika Giniego i wskaźnikach wahań decylogowych.

Należy zwrócić uwagę na fakt, że nierówności konsumpcji w polskich gospodarstwach domowych w badanym okresie czasu dotyczyły przede wszystkim dóbr wyższego rzędu.

Rozpoznanie skali dysproporcji oraz przewidywania co do przyszłych zachowań gospodarstw domowych, również jako uczestników rynku i podmiotów polityki społecznej państwa, mają istotne znaczenie zarówno dla jednostek gospodarczych produkujących na potrzeby rynku, przedsiębiorstw przemysłowych, handlowych, gastronomicznych, usługowych, jak i organów prowadzących politykę społeczną wobec rodziny. Uzyskane wyniki badań należy więc uznać za cenne źródło informacji dla instytucji zajmujących się polityką społeczną, organizacji społecznych i władz samorządowych.

Zdefiniowana w rozprawie doktorskiej istota problemu nierówności i przeprowadzone pod tym kątem badania polskich gospodarstw domowych mogą być pomocne przy opracowaniu programów aktywizacji zawodowej grup gospodarstw domowych żyjących w ubóstwie, by nie dopuszczać do dalszego rozwarstwienia polskiego społeczeństwa. Bogaty materiał informacyjny zawarty w rozprawie może również posłużyć do dalszych analiz, między innymi do zweryfikowania głoszonych poglądów. Stanowi on ważne źródło informacji dla celów polityki społecznej, niwelowania przekonania o zagrażającej funkcjonowaniu państwa i społeczeństwa skali nierówności konsumpcji w Polsce, gdyż nierówności te dotyczą głównie dóbr wyższego rzędu.

Wyniki i wnioski z badań mogą dać asumpt do rozszerzenia badań nad nierównościami między różnymi grupami gospodarstw domowych. Prezentowana koncepcja analizy nierówności w sferze konsumpcji wymaga dalszych badań związanych z jakościowym wymiarem konsumpcji gospodarstw domowych, co jednak wykracza poza ramy rozprawy. Niemożliwy jest też dostęp do tak szerokiej bazy danych, gdyż GUS dotychczas nie prowadził takich analiz.

Zaprezentowany w rozprawie sposób oceny nierówności w konsumpcji jest nie tylko próbą odpowiedzi na pytanie o skalę występowania tego zjawiska, ale również wskazaniem podejścia, które dostarczy informacji o rzeczywistym występowaniu nierówności.

Bibliografia

1. Atkinson A.B., *The Economics of Inequality*, wyd. 2, Oxford 1982.
2. Dąbrowska A., Janoś-Kresło M., Słaby T., Witek J., *Niedobory konsumpcji w polskich gospodarstwach domowych – stan, uwarunkowania, tendencje*, Warszawa 2012.
3. Golinowska S., *Polityka wobec ubóstwa i wykluczenia społecznego Polsce w minionym dwudziestoleciu*, „Polityka Społeczna” 2010, nr 9.
4. Grzega U., *Ocena transformacji polskiej gospodarki w oparciu o mierniki konsumpcji*, w: *Gospodarka polska po 20 latach transformacji. Osiągnięcia, problemy, wyzwania*, red. S. Pangsy-Kania, G. Szczodrowski, Instytut Wiedzy i Innowacji, Warszawa 2009.
5. Hauser R., *Armutszone und Armutspolitik in der Europäischen Gemeinschaft*, w: *Lebensverhältnisse und soziale Konflikte im neuen Europa*, red. Y.S. Brenner, H. Kaelble, M. Thomas, Cambridge 1991.
6. Janoś-Kresło M., Mróz B., *Konsument i konsumpcja we współczesnej gospodarce*, SGH, Warszawa 2006.
7. Kaelble H., *Społeczna historia Europy. Od 1945 do współczesności*, Wyd. Nauk. PWN, Warszawa 2010.
8. Leibfried S., Leisering L., *Zeit der Armut*, Frankfurt a. M. 1995.
9. Leibfried S., *Towards a European Welfare State? One Integrating Poverty Regimes into the European Community*, w: *Social Policy in a Changing Europa*. red. Z. Ferge i in., Westview 1991, s. 227–259.
10. Panek T., *Statystyka społeczna*, PWE, Warszawa 2007.
11. Szulc A., *Dochód i konsumpcja*, w: *Statystyka społeczna*, red. Panek, T., PWE, Warszawa 2007.

Inne źródła

1. <http://www.un.org/en/events/povertyday/> (dostęp: 12.05.2012).
2. <http://www.whitehouse.gov/the-press-office/2014/01/28/president-barack-obamas-state-union-address> (dostęp: 29.01.2014).

Załącznik 1

Tabela 1. Liczebność gospodarstw domowych w badanych latach

Cechy	Gospodarstwa domowe	Lata					
		2000	2005	2007	2008	2009	2010
	ogółem	36 163	34 767	37 366	37 358	37 302	37 412
Źródło pozyskiwania głównego dochodu	pracownicy	14 509	15 822	18 204	18 664	18 240	18 441
	rolnicy	2 934	1 998	2 120	2 002	1 987	1 909
	pracujący na własny rachunek	1 710	2 166	2 432	2 478	2 557	2 657
	emeryci i renciści	8 244	12 322	12 944	12 834	13 111	12 937
	utrzymujący się z niezarobkowych źródeł	2 359	2 459	1 666	1 380	1 407	1 468
Miejsce zamieszkania	miasto	23 601	21 583	21 608	21 619	21 507	21 541
	wieś	12 562	13 184	15 758	15 739	15 795	15 871
Wykształcenie	brak	806	345	333	274	247	209
	podstawowe i gimnazjalne	8 698	7 260	7 574	7 258	6 901	6 408
	zasadnicze zawodowe	11 731	11 157	12 059	12 007	11 977	12 073
	średnie i policealne	11 117	11 177	12 050	12 166	12 203	11 789
	wyższe	3 811	4 828	5 350	5 653	5 974	6 933
Typ biologiczny rodziny	małżeństwo bez dzieci	6 611	6 561	7 397	7 830	8 229	8 473
	małżeństwo z 1 dzieckiem na utrzymaniu	4 414	4 284	4 422	4 316	4 135	4 189
	małżeństwo z 2 dziećmi na utrzymaniu	5 177	4 498	4 439	4 160	4 155	4 128
	małżeństwo z 3 dziećmi na utrzymaniu	2 856	2 242	1 991	1 807	1 706	1 633
	matka, ojciec z dziećmi na utrzymaniu	1 341	1 076	923	883	785	764
	pozostałe	15 764	16 106	18 194	18 362	18 292	18 225
Liczba osób w gospodarstwie	1 osoba	5 099	5 380	6 328	6 579	6 724	6 700
	2 osoby	9 125	9 011	10 066	10 489	10 919	11 087
	3 osoby	7 673	7 597	7 979	8 009	7 713	7 838
	4 osoby	7 785	6 991	7 263	6 885	6 814	6 737
	5 osób	3 792	3 364	3 343	3 142	3 052	3 003
	6 i więcej	2 689	2 424	2 387	2 254	2 080	2 047

Źródło: opracowanie na podstawie indywidualnych danych z budżetów gospodarstw domowych GUS za lata 2000–2010.